

Scientific Paper

**Diversification of Rural Livelihoods: Localization of
Global Model**

M. Taslimi¹, E. Barikani²

Received: 29 January, 2026

Accepted: 18 April, 2026

Introduction: In today's societies, livelihood provision, particularly in rural communities that are often the focal point of poverty in developing countries, is one of the greatest challenges in planning; as on the one hand, excessive and irrational exploitation, and on the other, inadequate productivity in utilizing existing resources in villages, have led to livelihood problems and various instabilities in villages as the main centers of agricultural production. Rural economy is linked to its agricultural and non-agricultural productions, and the status of a rural area depends on multiple factors natural, economic, geographical, social, financial, commercial, and industrial. Since most people in rural areas of developing countries are poor and small-scale, severe livelihood changes occur in these regions; therefore, it is necessary to make changes in rural livelihood methods to develop and sustain the livelihoods in rural areas. In Iran, like many developing countries, the rural economy largely relies on agricultural activities, livestock farming, and handicrafts, which do not generate a significant per-capita income for rural households compared to industrial and service sectors. Studies show that absolute poverty is considerably higher among rural households than urban ones, and one of the main factors is the income vulnerability of many rural people to natural and non-natural shocks.

-
1. Corresponding Author, Assistant Professor of Agricultural Economics, Institute of Planning Research, Agricultural Economics and Rural Development, Tehran, Iran (m.taslimi@agri-peri.ac.ir).
 2. Assistant Professor of Agricultural Economics, Institute of Planning Research, Agricultural Economics and Rural Development, Tehran, Iran.

DOI: 10.30490/etr.2026.367599.1074

Materials and Methods: This research is a review-analytical study with a policy-focused approach, conducted with the aim of Indigenization of rural livelihood diversification paths to the conditions in Iran. The research approach is qualitative and based on secondary analysis of scientific studies and policy documents. It is important to note that this study does not fall under the category of systematic reviews in the classical sense (such as Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses (PRISMA)), but rather it is a targeted and analytical review with an emphasis on extracting policy implications for Iran. Data collection was carried out through a targeted review of domestic and international scientific literature. The resources utilized included Persian and English scientific research articles, reports from international institutions such as the World Bank, FAO, and UNDP. The search for resources was conducted using databases like Google Scholar, SID, and Magiran, as well as international open-access databases, based on a combination of keywords including "livelihood diversification", "sustainable rural livelihoods", "rural poverty", "resilience of livelihoods". Resources were selected based on criteria such as direct relevance to rural livelihoods and income diversification, focus on economic, social, or environmental impacts, usability for analyzing conditions in Iran, publication within the time frame of 2005 to 2025, and the presence of a clear analytical method.

Results and Discussion: A review of the studies conducted in Iran shows that a considerable portion of researches have investigated the role of diversification of economic activities in rural sustainability, poverty reduction and improving the quality of life in rural households mainly local or provincial scale. These studies, while emphasizing the importance of diversity of income sources, refer to institutional, infrastructural and social constraints as the main barriers of diversification. However, there has been less focus on systematically categorizing types of diversification routes and linking them to spatial planning and national policymaking. This void underscores the need for a coherent framework to organize and policy-oriented utilization of livelihood patterns at the national level. A careful review of domestic studies in Iran reveals that while researchers have not explicitly used the terms «Enhanced livelihoods», «complementary or diversified livelihoods», and «alternative livelihoods», a significant portion of these studies implicitly aligns with one of these three livelihood paths. These studies have primarily focused on strengthening existing activities, gradually diversifying income sources, or, in limited cases, fundamentally changing livelihood patterns in crisis conditions. Therefore, in this research, domestic studies in Iran have not only been reported but also reinterpreted and analyzed within the framework of the aforementioned triple framework of livelihood, in order

to establish an analytical connection between domestic literature and international experiences. Based on this, studies related to sustainable rural livelihoods in Iran can be categorized into five main axes:

1. Diversity of Livelihoods, Resilience, and Climate Change (13 studies): Emphasizing the role of economic activity diversity in reducing vulnerability and enhancing climate change adaptation.
2. Livelihood capitals and determinate factors (12 studies): Focusing on the role of human, natural, financial, and social capitals in shaping livelihood strategies.
3. Complementary Livelihoods and Local Economies (9 Studies): Examining activities such as tourism, livestock farming, and home-based businesses to strengthen existing livelihoods.
4. Sustainable Livelihoods Based on Ecosystems (6 Studies): Linking Natural Resource Conservation with Livelihood Sustainability.
5. Framework Studies, Modeling, and Future Forecasting (8 Studies): Emphasizing Institutional Interventions and Integrated Policies for Diversifying Livelihoods.

Additionally, a geographical analysis of the studies revealed that they were primarily focused on the Western and northwest provinces (Kurdistan, West Azerbaijan, Ilam, and Hamadan with a complementary approach), the North (Gilan, Mazandaran, Golestan with an emphasis on resilience and ecotourism), Central and semi-arid regions (Tehran, Semnan, Zanzan with a focus on climate adaptability) , the East (Khuzestan with climate resilience), the South (Hormozgan, Sistan and Baluchistan with a Livelihood transition), and wetland areas. Out of the approximately 51 domestic studies reviewed, only 27 directly aligned with the triple framework of livelihood (Enhanced: 7 studies, complementary or diverse: 8 studies, alternative: 12 studies). These studies were predominantly conducted in the western, northern, and southern provinces of the country.

Conclusions: Despite the high potential for implementation of many proposed patterns, their success hinges on overcoming deeply rooted structural and institutional challenges in Iran. These challenges include the weakness of local institutions (such as genuine and sustainable cooperatives), the Inconsistency and frequent changes in agricultural and rural development macro policies, limited access to formal financial and credit markets for rural households, and a lack of basic infrastructure in deprived areas. Therefore, the policy recommendations of this research, especially at the national and provincial levels, should be considered as corrective prerequisites for creating an appropriate foundation for implementing livelihood paths. In general, the allocation of rural

livelihood diversification activities in Iran is better done based on a combination of climatic and socio-economic types.

Keywords: *Resilience, Livelihood Diversification, Sustainable Development, Rural Policy, Types of Livelihoods.*

Jel Classification: I32, Q18

اقتصاد کشاورزی و روستایی

سال ۳، شماره ۸، پاییز ۱۴۰۴

مقاله علمی

تنوع بخشی معیشت روستایی ایران: بومی سازی الگوهای جهانی

مهسا تسلیمی^۱، الهام باریکانی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۹

چکیده

اقتصاد روستایی ایران متکی بر فعالیتهای کشاورزی کم درآمد و آسیب پذیر در برابر شوک های اقلیمی و اقتصادی است که فقر و ناپایداری معیشت را تشدید می کند. تنوع بخشی معیشت به عنوان راهبردی کلیدی برای افزایش تاب آوری مطرح است، اما فقدان چارچوب سیاست محور بومی مانع برنامه ریزی مؤثر شده است. این پژوهش با هدف استخراج و بومی سازی مسیریهای سیاست پذیر تنوع بخشی معیشت روستایی در ایران و با اتکا به تجربه های موفق داخلی و بین المللی انجام شد. روش تحقیق از نوع مرور تحلیلی هدفمند با رویکرد سیاست محور و مبتنی بر چارچوب نظری معیشت پایدار است. جست و جوی منابع در Google Scholar، SID، Magiran و پایگاه های بین المللی با کلیدواژه هایی چون livelihood، sustainable livelihoods، diversification، «فقر روستایی» و «تاب آوری» صورت گرفت. غربالگری منابع بر اساس تناسب مفهومی با مؤلفه های معیشت پایدار، ارتباط با پیامدهای اقتصادی و اجتماعی و قابلیت کاربرد در ایران انجام شد. منابع منتخب با روش تحلیل تماتیک و مقایسه ای بررسی گردید و الگوهای معیشتی در سه دسته «بهبودیافته»، «مکمل یا متنوع» و «جایگزین» طبقه بندی شدند. الگوی موفق، الگویی است که موجب بهبود تاب آوری و کاهش فقر شده است. کشورهای منتخب شامل

۱- نویسنده مسئول و استادیار اقتصاد کشاورزی، موسسه پژوهش های برنامه ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، تهران، ایران (m.taslimi@agri-peri.ac.ir).

۲- استادیار اقتصاد کشاورزی، موسسه پژوهش های برنامه ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، تهران، ایران.

یمن، نپال، هند، ترکیه، ماداگاسکار، پاکستان، عراق، اسپانیا و مکزیک بودند. یافته‌ها نشان می‌دهد الگوهایی نظیر کشاورزی مقاوم به اقلیم، فناوری‌های کم‌آب، انرژی‌های تجدیدپذیر و گروه‌های اعتباری خرد زنان، برای مناطق خشک ایران مطلوب‌اند. در نتیجه، پیشنهاد‌های سیاستی در سه سطح ملی، استانی و محلی ارائه شد.

واژه‌های کلیدی: تاب‌آوری، تنوع‌بخشی معیشت، توسعه پایدار، سیاست‌گذاری روستایی، انواع معیشت.

I32, Q18: JEL طبقه‌بندی

مقدمه

امروزه تأمین معیشت در جوامع انسانی، به‌ویژه جوامع روستایی که کانون تمرکز فقرا در کشورهای در حال توسعه هستند، یکی از بزرگ‌ترین چالش‌های برنامه‌ریزی محسوب می‌شود؛ چرا که از یک سو، بهره‌برداری‌های بی‌رویه و غیراصولی و از سوی دیگر عدم بهره‌وری مناسب در بهره‌برداری از منابع موجود در روستاها، منجر به مشکلات معیشتی و ایجاد ناپایداری‌های گوناگونی در روستاها به‌عنوان مرکز اصلی تولیدات کشاورزی گردیده است (Sojasi Ghidari, Sadeqlu, and Shakourifard, 2016). اقتصاد روستا مرتبط با تولیدات آن در بخش کشاورزی و غیرکشاورزی است (Esmaili et al., 2020) و وضعیت یک منطقه روستایی به عوامل متعدد طبیعی، اقتصادی، جغرافیایی، اجتماعی، مالی، تجاری و صنعتی بستگی دارد. از آنجایی که بیشتر ساکنین روستاهای کشورهای در حال توسعه، از کشاورزان خرد یا خرده‌پا^۱ هستند که با منابع محدود زمین و سرمایه فعالیت می‌کنند، تغییرات معیشتی شدیدتری در این نواحی اتفاق می‌افتد (Hosseini et al., 2023)؛ بنابراین، لازم و ضروری است که با تحولات اقتصادی و اقلیمی اخیر، تغییراتی در شیوه‌های معیشت روستایی — شامل تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی، استفاده از فناوری‌های نو در تولید و تقویت نهادهای محلی — صورت گیرد تا روستاها از نظر معیشتی توسعه‌یافته و پایدار شوند (Chambers & Conway, 1992). در ایران نیز، همانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه، اقتصاد روستایی عمدتاً متکی به فعالیت‌های کشاورزی (از جمله زراعت، دامپروری) و صنایع دستی مرتبط است که در مقایسه با فعالیت‌های بخش‌های صنعت و خدمات، درآمد سرانه قابل توجهی برای خانوارهای روستایی ایجاد نمی‌کند. نتایج مطالعات انجام‌شده نشان می‌دهد فقر مطلق در میان خانوارهای روستایی به‌مراتب بیش از خانوارهای شهری است و یکی از عوامل اصلی آن، تأثیرپذیری درآمد بسیاری از روستاییان، از انواع شوک‌های طبیعی و غیرطبیعی است (Asgharpur et al., 2025; Khaledi et al., 2008). باوجود تأکید گسترده

بر تنوع‌بخشی معیشت در ادبیات توسعه روستایی، در ایران هنوز چارچوبی سیاست‌محور و بومی برای دسته‌بندی و تحلیل مسیرهای مختلف تنوع‌بخشی متناسب با شرایط اکولوژیکی و اجتماعی مناطق روستایی تدوین نشده است.

امروزه اقتصاد روستایی، متکی بر طیفی متنوع از فعالیت‌های اقتصادی است که شامل بخش‌های کشاورزی (کشت، دامداری و باغداری) و غیرکشاورزی (صنایع دستی، گردشگری، خدمات محلی و اشتغال فصلی) می‌شود (Esmaili et al., 2020). هرچند تنوع اقتصادی در روستاها به عنوان رویکردی برای کاهش وابستگی به یک منبع درآمد واحد مطرح می‌شود، اما در مقابل، عدم تنوع و تمرکز صرف بر یک فعالیت می‌تواند نه تنها ابعاد اقتصادی، بلکه ساختارهای اجتماعی و محیط‌زیستی را نیز تضعیف کند؛ زیرا وابستگی خانوارها را به درآمدی محدود افزایش داده و ریسک‌پذیری معیشتی آن‌ها را در برابر تنش‌های بیرونی مانند خشکسالی یا نوسانات بازار تشدید می‌نماید. این وضعیت در نهایت باعث کاهش تاب‌آوری و افت کیفیت زندگی در نواحی روستایی می‌شود.

با این حال، یکی از نقاط ضعف اساسی الگوی معیشتی در مناطق روستایی محروم کشور، همین تنوع بالای اما پراکنده و غیرتخصصی فعالیت‌های اقتصادی است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که این نوع تنوع، به جای ایجاد رشد پایدار، اغلب به ضعف تمرکز، کاهش بهره‌وری و ناپایداری مشاغل منجر می‌شود. هرچند اشتغال چندگانه خانوارهای روستایی در کوتاه‌مدت می‌تواند به مقاومت در برابر شوک‌های اقتصادی کمک کند، اما در نبود مهارت، فناوری و بازارهای پایدار، پیامد آن معمولاً تداوم فقر ساختاری و اشتغال معیشتی است. مطالعات داخلی نشان می‌دهد که به‌ویژه در میان زنان روستایی، ترکیب فعالیت‌ها در بخش‌های کشاورزی، صنایع دستی و خدمات محلی، عمدتاً به صورت غیرتخصصی و پراکنده انجام شده و مانع شکل‌گیری کسب‌وکارهای پایدار می‌شود (Eftekhari et al., 2019; Rezaei & Mozaffari, 2021). همچنین، گزارش سازمان برنامه‌بودجه کشور (Plan and Budget Organization of Iran, 2022) تصریح می‌کند که نبود تمرکز بر زنجیره‌های ارزش و ضعف تخصص‌گرایی از موانع اصلی ارتقای بهره‌وری و پایداری اشتغال در مناطق روستایی است. در سطح نظری نیز یافته‌های Scoones (2015) در سطح بین‌المللی تأیید می‌کند که تنوع معیشت در غیاب آموزش، تخصص و پشتیبانی نهادی، نه تنها به توسعه پایدار منجر نمی‌شود، بلکه بازتولیدکننده فقر و وابستگی اقتصادی است.

یکی از مهم‌ترین استراتژی‌های چارچوب الگوی توسعه پایدار روستایی، تأکید بر تنوع‌بخشی منابع درآمدی خانوارهای روستایی از طریق گسترش فعالیت‌های اقتصادی است؛ بر این اساس، هر خانوار مجموعه‌ای متنوع از منابع درآمدی بخش کشاورزی و غیرکشاورزی را برای تضمین بقا و بهبود استانداردهای زندگی به کار می‌گیرد (Esmaili et al., 2020; Roknodin Eftekhari et al.,).

2014). تنوع بخشی به منابع درآمدی، به عنوان استراتژی احتیاطی مؤثری در برابر عدم قطعیت های اقتصادی خانوارها عمل می کند؛ این رویکرد از طریق گسترش فعالیت های اقتصادی متنوع، درآمد خانوار را تثبیت نموده و آسیب پذیری آن را در برابر بحران های احتمالی به مرور زمان کاهش می دهد. تنوع بخشی، حالتی دفاعی در مقابله با مخاطرات و عدم اطمینان ها به شمار می رود؛ "هر اندازه سیستمی متنوع تر باشد، توانایی بالاتری در کاهش اختلالات خارجی و داخلی خواهد داشت و شرایطی را فراهم خواهد نمود که پایداری، پویایی و ثبات سیستم را در طول زمان و در مکان های مختلف، نه تنها در مقابل تنش های درونی بلکه در برابر تنش های خارجی نیز حفظ نماید" (Esmaili et al., 2020). در کشورهای ثروتمند نیز تنوع بخشی در فعالیت های اقتصادی روستایی رایج است، زیرا مردم و خانواده ها به دنبال فرصت های بیشتر هستند؛ به گفته ی برخی پژوهشگران حوزه توسعه روستایی، یکی از عوامل اصلی رشد اقتصاد غیرکشاورزی در نواحی روستایی، ناکامی کشاورزی در تأمین معیشت خانوارهای کشاورزان است (Bird and Shepherd, 2003). در صحرای بزرگ آفریقا، خانوارها به دلیل فروپاشی کشاورزی دیم، مجبور به جستجوی منابع درآمد جایگزین خارج از کشاورزی هستند (Kanza and Vitale, 2015; Nyathi, 2024). شناسایی عوامل مشخصی که مانع تلاش ساکنان روستایی برای تنوع بخشی به منابع درآمدی شان می شود، نقشی اساسی در درک الگوهای معیشت و سبک زندگی آنان دارد. این عوامل بسته به ویژگی های هر خانوار و شرایط مکانی سکونتشان متفاوت است و محدودیت هایی متنوع را بر تصمیم گیری های اقتصادی آنها تحمیل می کند. برای تسریع این فرایند، باید یک برنامه معقول برای تنوع بخشی گسترده معیشت در مناطق روستایی تدوین گردد. تعیین دقیق موانع امنیت معیشت بسیار مهم است تا بتوان راه حل های مناسب را برای ایجاد فضایی حمایتی اجرا کرد (Mehta et al., 2021). از این رو، پژوهش حاضر با اتکا به چارچوب معیشت های بهبودیافته، متنوع و جایگزین، می کوشد ضمن مرور نظام مند تجربه های داخلی و بین المللی، مسیرهای قابل انتقال و سیاست پذیر تنوع بخشی معیشت روستایی در ایران را استخراج و بومی سازی نماید. براین اساس، هدف این پژوهش، استخراج و بومی سازی مسیرهای قابل انتقال و سیاست پذیر تنوع بخشی معیشت روستایی در ایران، با اتکا به تجربه های موفق داخلی و بین المللی است. در همین راستا، محورهای اصلی پژوهش حاضر عبارت اند از:

- شناسایی و تبیین الگوهای بین المللی معیشت های بهبودیافته، مکمل و جایگزین و ویژگی های کلیدی هر یک در زمینه تنوع بخشی معیشت روستایی.
- تطبیق این الگوها با تنوع اقلیمی و اجتماعی ایران و پیشنهاد استان ها و مناطق مستعد برای توسعه هر دسته از معیشت ها.

هر فرد و اجتماعی به صورت روزانه برای برطرف کردن نیازهای زندگی خود دست به انجام فعالیت‌های متعددی می‌زند که از جمله آن فعالیت‌های اقتصادی و بهره‌برداری از منابع خاصی است که بر اساس مکان و زمان، نوع و شکل منابع و شیوه بهره‌برداری از آن‌ها متفاوت است. تداوم چنین شیوه‌هایی، تأمین زندگی و بهره‌برداری از منابع در یک جامعه را شکل می‌دهند که به آن «الگوی معیشت» می‌گویند (Sojasi Ghidari, Sadeqlu, and Palouj, 2016). Ellis (2000) معیشت را «شامل دارایی‌ها (طبیعی، فیزیکی، انسانی، مالی و اجتماعی)، فعالیت‌ها و دسترسی به آن‌ها که توسط نهادها و روابط اجتماعی میانجی‌گری می‌شود»، تعریف کرده است که در مجموع سطح زندگی فرد یا خانوار را تعیین می‌کند. براین اساس، معیشت مجموعه توانایی‌ها، دارایی‌ها (شامل سرمایه‌های مادی و منابع اجتماعی) و اقدامات موردنیاز برای یک تأمین درآمد زندگی را شامل می‌شود (WCED, 1987)؛ بنابراین، برخورداری از دارایی‌ها (ملموس و غیرملموس) به عنوان عامل تسهیلگر در کیفیت معیشت است. دارایی‌های ملموس دربرگیرنده هرگونه سرمایه‌های مادی و یا در محیط پیرامون است. دارایی‌های غیرملموس نیز تأکید بر فرصت‌های بالقوه موجود و سطح نیازها است که به عنوان عامل محرک عمل می‌کند. مجموع ترکیب این عوامل شکل‌دهنده معیشت هستند (Chambers and Conway, 1992)؛ اصطلاح «معیشت»^۱ در ادبیات توسعه، مفاهیم گوناگونی را در بر می‌گیرد؛ از جمله معیشت بهبودیافته^۲، معیشت متنوع یا مکمل^۳ و معیشت جایگزین^۴ که هر یک رویکردی متفاوت در بهبود وضعیت اقتصادی و پایداری جوامع محلی دارند (Pomeroy, 2013). در چارچوب رویکرد معیشت پایدار، معیشت زمانی پایدار تلقی می‌شود که بتواند در برابر شوک‌ها و تنش‌ها مقاومت کرده، قابلیت‌ها و دارایی‌های خود را حفظ یا ارتقا دهد و درعین حال، فشار مضاعفی بر منابع طبیعی و معیشت سایر گروه‌ها وارد نکند (Chambers and Conway, 1992; Department for International Development (DFID), 1998; Scoones, 1999). در این پژوهش، انواع معیشت بر اساس چند معیار از یکدیگر تفکیک شده‌اند که با اتکا به مرور و تحلیل تطبیقی مطالعات داخلی ایران و ادبیات بین‌المللی انتخاب شده‌اند؛ از جمله میزان تغییر در فعالیت‌های سنتی، درجه وابستگی به منابع محلی و طبیعی، افق زمانی و سطح ریسک‌پذیری خانوار و نیز حجم حمایت و سرمایه‌گذاری نهادی و زیرساختی موردنیاز. براین اساس، معیشت‌های بهبودیافته بر تقویت و ارتقای فعالیت‌های موجود، معیشت‌های مکمل بر اضافه کردن فعالیت‌های

-
1. Livelihood
 2. Enhanced Livelihoods
 3. Supplemental / Diversified Livelihoods
 4. Alternative Livelihoods

جدید در کنار فعالیت اصلی و معیشت‌های جایگزین بر جایگزینی فعالیت‌های سنتی با فعالیت‌های نوین در مواجهه با بحران‌های ساختاری تکیه دارند. بررسی تجربه‌های بین‌المللی نشان می‌دهد که الگوهای معیشتی موفق در جوامع محلی عمدتاً در قالب این سه دسته معیشت قابل‌تیین هستند؛ نوعی دسته‌بندی که با ادبیات توسعه معیشت و چارچوب پیشنهادی (Pomeroy, 2013) هم‌خوانی دارد.

الف) معیشت‌های بهبودیافته تمرکز اصلی بر ارتقای فعالیت‌های سنتی موجود از طریق افزایش بهره‌وری، ارزش افزوده و دسترسی به بازار دارد. برای نمونه، تجربه پرورش جلبک دریایی در سواحل جنوبی کنیا نشان می‌دهد که چگونه با توسعه یک فعالیت مکمل در بستر معیشت‌های ساحلی، می‌توان درآمد زنان را افزایش داد، بدون آنکه گسست کاملی از فعالیت‌های سنتی رخ دهد؛ رویکردی که به کاهش فشار بر منابع دریایی و افزایش تاب‌آوری اقتصادی خانوارها منجر شده است (Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2024; Pomeroy, 2013). به طور مشابه، در هندوستان، به‌کارگیری فناوری‌های کم‌آب‌بر نظیر برنامه «گلخانه در جعبه»^۱ با کاهش چشمگیر مصرف آب و افزایش چندبرابری درآمد کشاورزان خرد، نمونه‌ای از معیشت بهبودیافته مبتنی بر فناوری‌های اقلیم هوشمند است (Marico Innovation Foundation, 2025).

ب) معیشت‌های مکمل یا متنوع باهدف کاهش وابستگی خانوار به یک منبع درآمد و افزایش انعطاف‌پذیری اقتصادی شکل می‌گیرند. تجربه جامعه بومی زاپوتک در مکزیک نمونه‌ای شاخص از این رویکرد است؛ جایی که بهره‌برداری پایدار از جنگل، اکوتوریسم، صنایع دستی و خدمات محلی به‌صورت هم‌زمان توسعه‌یافته و به تنوع‌بخشی معیشت، تقویت سرمایه اجتماعی و حفاظت منابع طبیعی انجامیده است (Bacon, 2005; Méndez et al., 2010). در جوامع تولیدکننده قهوه در مکزیک، ترکیب کشاورزی پایدار، محصولات چندگانه و فعالیت‌های خدماتی محلی، نمونه‌ای از معیشت‌های متنوع است (Méndez et al., 2010). تجربه جنگل‌داری مشارکتی در ماداگاسکار نشان می‌دهد که واگذاری مدیریت جنگل به جوامع محلی می‌تواند هم حفاظت اکوسیستم و هم تنوع‌بخشی معیشت را تقویت کند و ضمن افزایش درآمد روستاییان، فشار بر اکوسیستم‌های جنگلی را کاهش دهد (Chambers and Conway, 1992; World Bank, 2016). همچنین، در کشورهایمانند اسپانیا و ترکیه، ترکیب گردشگری روستایی و بوم‌محور با فعالیت‌های نوین کشاورزی و مشاغل سبز، به‌عنوان راهبردی برای کاهش مهاجرت روستایی و افزایش تاب‌آوری اقتصادی مناطق کم‌آب و کم‌جمعیت به‌کار گرفته شده است. در اسپانیا، توسعه اقامتگاه‌های روستایی

1. Greenhouse-in-a-Box

و اکوتوریسم، منبع درآمد مکملی برای خانوارهای کشاورز فراهم کرده و به ایجاد اشتغال برای زنان و جوانان در مناطق در حال تخلیه جمعیت کمک کرده است (CaixaBank Research, 2018; Garcia Henche, 2023). در ترکیه نیز، برنامه‌های توسعه روستایی اتحادیه اروپا (IPARD)¹ و پروژه‌های سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد (FAO)² در زمینه کشاورزی اقلیم هوشمند و توسعه زنبورداری، نمونه‌ای از ایجاد مشاغل سبز و تنوع‌بخشی معیشت در مناطق روستایی به شمار می‌آیند (United Nations External Action Service, 2022; United Nations, 2025).

ج) معیشت‌های جایگزین زمانی مطرح می‌شوند که فعالیت‌های سنتی به دلیل بحران‌های محیط‌زیستی، اقتصادی یا سیاسی دیگر توان تأمین معیشت پایدار را ندارند. در یمن، پروژه‌های معیشتی جامعه‌محور با تمرکز بر مشاغل خرد، دامداری کوچک و اشتغال زنان، به‌عنوان جایگزینی برای فعالیت‌های از کار افتاده در شرایط جنگ و بحران انسانی عمل کرده و نقش مهمی در حفظ حداقل تاب‌آوری اقتصادی خانوارها ایفا نموده‌اند (United Nations Development Programme, 2025). برنامه‌های معیشتی توسعه سازمان ملل متحد (UNDP)³ در یمن نشان می‌دهد که کسب‌وکارهای خرد زنان و استفاده از انرژی خورشیدی می‌تواند ستون معیشت‌های جایگزین در شرایط بحران باشد (United Nations Development Programme, 2025). تجربه نپال پس از زلزله‌های ۲۰۱۵ نیز نشان می‌دهد که شکل‌گیری گروه‌های پس‌انداز و اعتبار زنان و توسعه کسب‌وکارهای خرد غیرکشاورزی، چگونه می‌تواند معیشت‌های آسیب‌دیده را با فعالیت‌های جدید جایگزین کرده و امنیت درآمدی را بهبود بخشد (Holvoet et al., 2006; World Bank, 2016). در عراق نیز تلاش برای گذار از اقتصاد نفت محور به سمت کشاورزی نوین، انرژی‌های تجدیدپذیر و اشتغال روستایی، نمونه‌ای از حرکت ساختاری به سوی معیشت‌های جایگزین در مناطق خشک محسوب می‌شود (United Nations Development Programme, 2022; United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, 2020). در مجموع، این تجربه‌ها نشان می‌دهد که مسیر غالب در توسعه معیشت پایدار، اغلب از بهبود معیشت‌های موجود آغاز شده، با تنوع‌بخشی تدریجی تقویت می‌شود و در شرایط فشار شدید اکولوژیک یا بحران‌های ساختاری، به سوی معیشت‌های جایگزین حرکت می‌کند. این الگوی تدریجی، با تأکید بر مشارکت محلی، ظرفیت‌سازی و حمایت نهادی، بیشترین شانس موفقیت بلندمدت را در کاهش فشار بر منابع طبیعی و افزایش تاب‌آوری اقتصادی

1. Instrument for Pre-Accession Assistance for Rural Development (IPARD)

2. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO)

3. United Nations Development Programme (UNDP)

جوامع محلی دارد (Chambers and Conway, 1992; Pomeroy, 2013). این دسته‌بندی با رویکرد معیشت پایدار DFID¹ نیز هم‌خوان است؛ زیرا هر سه نوع معیشت، ترکیب متفاوتی از دارایی‌های انسانی، طبیعی، مالی، فیزیکی و اجتماعی را به کار می‌گیرند و تحت‌تأثیر سیاست‌ها، نهادها و فرایندهای حاکمیتی قرار دارند (Department for International Development). چارچوب پیشنهادی این پژوهش تلاش می‌کند این پیوند را از سطح مفهومی به سطح برنامه‌ریزی فضایی و سیاست‌گذاری عملی در ایران منتقل کند (Department for International Development (DFID), 1999).

مواد و روش‌ها

این پژوهش از نوع مروری - تحلیلی با رویکرد سیاست‌محور است و باهدف بومی‌سازی مسیرهای تنوع‌بخشی معیشت روستایی برای شرایط ایران انجام شده است. مطالعه حاضر از رویکردی کیفی بهره می‌برد و بر تحلیل ثانویه مطالعات علمی و اسناد سیاستی مرتبط استوار است. لازم به ذکر است که این مطالعه در زمره مرورهای نظام‌مند به معنای کلاسیک کلمه (مانند چارچوب PRISMA²) قرار نمی‌گیرد، بلکه از رویکردی علمی و هدفمند در قالب مرور تحلیلی استفاده شده است که تمرکز آن بر استخراج دلالت‌های سیاستی متناسب با شرایط ایران است. منطق نظری انتخاب منابع بر پایه‌ی چارچوب معیشت پایدار³ (SLF) و مطالعات شاخص این حوزه (Scoones, 1998; Ellis, 2007) تعیین شده است. براین اساس، منابعی انتخاب شدند که از نظر مفهومی با مؤلفه‌های اصلی معیشت پایدار همچون تنوع‌بخشی درآمد، تاب‌آوری معیشت، و پایداری اقتصادی و اجتماعی در ارتباط باشند. گردآوری داده‌ها از طریق مرور هدفمند ادبیات علمی داخلی و بین‌المللی انجام شد. منابع مورد استفاده شامل مقالات علمی - پژوهشی فارسی و انگلیسی، گزارش‌های نهادهای بین‌المللی نظیر بانک جهانی⁴، FAO و UNDP بود. جستجوی منابع با استفاده از پایگاه‌هایی همچون Google Scholar، SID و Magiran و پایگاه‌های آزاد بین‌المللی و بر اساس ترکیبی از کلیدواژه‌های «تنوع‌بخشی معیشت»، «معیشت پایدار روستایی»، «فقر روستایی»، «تاب‌آوری معیشت»، «Livelihood diversification»، «Sustainable livelihoods» و «Rural poverty» انجام گرفت. انتخاب منابع بر مبنای معیارهایی چون ارتباط مستقیم با معیشت روستایی و تنوع‌بخشی درآمد، تمرکز بر پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی، قابلیت کاربرد برای تحلیل شرایط ایران، بازه زمانی ۲۰۰۵-۲۰۲۵ و دارا بودن روش

1. Department for International Development (DFID)

2. Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses (PRISMA)

3. Sustainable Livelihood Framework (SLF)

4. World Bank

تحلیلی مشخص صورت پذیرفت. این معیارها با رویکرد سیاست‌محور پژوهش سازگار هستند و تناسب مفهومی و عملی منابع را تضمین می‌کنند. فرآیند بومی‌سازی در این مطالعه به صورت تحلیلی و تطبیقی انجام شد. بدین معنا که یافته‌های حاصل از مرور مطالعات جهانی، در چارچوب سه دسته‌ی معیشتی، با شرایط ساختاری، اکولوژیکی و نهادی ایران تطبیق داده شدند. این تطبیق بر پایه‌ی تحلیل ثانویه‌ی متون علمی و اسناد سیاستی ملی صورت گرفت و فاقد پندل خبرگان بود. استنتاج مسیرهای مناسب تنوع‌بخشی معیشت، بر مبنای استدلال تحلیلی پژوهشگران و هم‌سنجی شواهد انجام گرفت. در این فرایند، مطالعات داخلی ایران نقش پایه‌ای در شناسایی ظرفیت‌ها، محدودیت‌ها و واقع‌گرایی پیشنهادهای سیاستی ایفا کرده‌اند. برای شناسایی الگوهای مناسب توسعه معیشت در ایران، تجربه‌های موفق کشورهای مختلف مورد بررسی قرار گرفت.

کشورهای منتخب با الگوهای موفق در دنیا شامل یمن، نپال، هندوستان، ترکیه، ماداگاسکار، پاکستان، عراق، اسپانیا و مکزیک است. انتخاب این کشورها از طریق مرور هدفمند تجربه‌های سیاستی موفق در حوزه معیشت روستایی انجام شد. در این فرآیند، گزارش‌های رسمی نهادهای بین‌المللی و مطالعات علمی منتشرشده بررسی گردید تا کشورهایی شناسایی شوند که هم دارای شباهت‌های اقلیمی و ساختار معیشتی با ایران (از جمله مناطق خشک، نیمه‌خشک، کوهستانی و ساحلی) بوده و هم دارای برنامه‌های مستند در زمینه توسعه معیشت‌های مکمل، جایگزین یا بهبودیافته باشند.

کشورهای مانند هندوستان و ترکیه به دلیل تمرکز بر فناوری‌های کم‌آب و مشاغل سبز در مناطق خشک؛ یمن و نپال به دلیل موفقیت در اجرای پروژه‌های معیشتی جایگزین در شرایط بحران و با محوریت زنان؛ و اسپانیا و مکزیک به دلیل توسعه نهادهای محلی قوی در گردشگری روستایی، بر اساس این معیارها انتخاب شدند. همین‌طور، این کشورها نمونه‌هایی از موفقیت در توسعه انواع معیشت‌ها ارائه می‌دهند. این کشورها، بر اساس مطالعات موردی و گزارش‌های نهادهای بین‌المللی مانند FAO و UNDP، نمونه‌هایی از موفقیت در توسعه انواع معیشت‌های روستایی ارائه می‌دهند؛ چرا که طی برنامه‌هایی مستند، توانسته‌اند شاخص‌هایی چون تنوع‌بخشی به منابع درآمد، افزایش تاب‌آوری اقتصادی و بهبود وضعیت اجتماعی-اقتصادی جوامع روستایی را در دستور کار قرار دهند. از منظر اقلیمی، یمن و پاکستان بخش‌هایی خشک و نیمه‌خشک دارند که مشابه مناطق کویری و کم‌آب ایران هستند؛ هندوستان و ترکیه شامل نواحی خشک، نیمه‌خشک و مناطقی با کشاورزی مقاوم به اقلیم هستند؛ ماداگاسکار و نپال مناطق جنگلی و مرتفع دارند که مشابه استان‌های جنگلی و کوهستانی ایران است؛ عراق نیز مناطق خشک و کم‌آب مشابه بخش‌هایی از جنوب و غرب ایران دارد؛ و اسپانیا و مکزیک با ترکیبی از نواحی خشک، سواحل و مناطق گردشگری تاریخی و طبیعی، شباهت‌هایی با تنوع اقلیمی و اجتماعی ایران از منظر توسعه گردشگری دارند. بررسی این نمونه‌ها

این امکان را می‌دهد تا الگوهایی متناسب با شرایط اقلیمی و اجتماعی ایران برای توسعه پایدار معیشت شناسایی گردد.

نتایج و بحث

مروری بر مطالعات انجام‌شده در ایران در این راستا، نشان می‌دهد که بخش قابل‌توجهی از پژوهش‌ها به بررسی نقش تنوع‌بخشی فعالیت‌های اقتصادی در پایداری روستاها، کاهش فقر و بهبود کیفیت زندگی خانوارهای روستایی پرداخته‌اند و عمدتاً در مقیاس محلی یا استانی انجام شده‌اند. این مطالعات ضمن تأکید بر اهمیت تنوع منابع درآمدی، به محدودیت‌های نهادی، زیرساختی و اجتماعی به‌عنوان موانع اصلی تنوع‌بخشی اشاره می‌کنند، اما کمتر به دسته‌بندی نظام‌مند انواع مسیرهای تنوع‌بخشی و پیوند آن با برنامه‌ریزی فضایی و سیاست‌گذاری ملی پرداخته‌اند. این خلأ، ضرورت ارائه چارچوبی منسجم برای سازمان‌دهی الگوهای معیشتی و استفاده سیاست‌محور از آن‌ها در سطح کشور را برجسته می‌کند. مرور دقیق مطالعات داخلی ایران نشان می‌دهد که اگرچه پژوهشگران عموماً از اصطلاحات «معیشت‌های بهبودیافته»، «معیشت مکمل یا متنوع» و «معیشت جایگزین» به‌صورت صریح استفاده نکرده‌اند، اما بخش قابل‌توجهی از این مطالعات، به‌طور ضمنی با یکی از این سه مسیر معیشتی هم‌خوانی دارند. این مطالعات عمدتاً بر تقویت فعالیت‌های موجود، تنوع‌بخشی تدریجی منابع درآمدی یا در موارد محدود، تغییر بنیادین الگوهای معیشتی در شرایط بحرانی تمرکز داشته‌اند. از این‌رو، در پژوهش حاضر، مطالعات داخلی ایران نه صرفاً گزارش، بلکه بازخوانی و در چارچوب سه‌گانه‌ی معیشت فوق‌الذکر تحلیل شده‌اند تا پیوندی تحلیلی میان ادبیات داخلی و تجربه‌های بین‌المللی برقرار شود. براین‌اساس، مطالعات مرتبط با معیشت پایدار روستایی در ایران را می‌توان در پنج محور اصلی دسته‌بندی کرد:

۱. تنوع معیشت، تاب‌آوری و تغییر اقلیم (۱۳ مطالعه): تأکید بر نقش تنوع فعالیت‌های اقتصادی در کاهش آسیب‌پذیری و افزایش سازگاری با تغییرات اقلیمی.
۲. سرمایه‌های معیشتی و عوامل تعیین‌کننده (۱۲ مطالعه): تمرکز بر نقش سرمایه‌های انسانی، طبیعی، مالی و اجتماعی در شکل‌گیری راهبردهای معیشتی.
۳. معیشت‌های مکمل و اقتصاد محلی (۹ مطالعه): بررسی فعالیت‌هایی مانند گردشگری، دامداری و کسب‌وکارهای خانگی برای تقویت معیشت موجود.
۴. معیشت پایدار مبتنی بر زیست‌بوم (۶ مطالعه): پیوند حفاظت منابع طبیعی با پایداری معیشت.
۵. مطالعات چارچوبی، مدل‌سازی و آینده‌پژوهی (۸ مطالعه): تأکید بر مداخلات نهادی و سیاست‌های یکپارچه برای تنوع‌بخشی معیشت.

همچنین، بررسی مطالعات از نظر جغرافیایی، نشان داد که مطالعات عمدتاً بر استان‌های غربی و شمال غربی (کردستان، آذربایجان غربی، ایلام و همدان با رویکرد مکمل)، شمالی (گیلان، مازندران، گلستان با تمرکز بر تاب‌آوری و بوم‌گردی)، مرکزی و نیمه‌خشک (تهران، سمنان، زنجان با محور سازگاری اقلیمی)، شرقی (خراسان با تاب‌آوری اقلیمی)، جنوبی (هرمزگان، سیستان و بلوچستان با گذار معیشتی) و مناطق تالابی متمرکز بوده‌اند. از مجموع حدود ۵۱ مطالعه داخلی بررسی شده، تنها ۲۷ مورد مستقیماً با چارچوب سه‌گانه معیشت (بهبودیافته: ۷ مطالعه، مکمل یا متنوع: ۸ مطالعه، جایگزین: ۱۲ مطالعه) هم‌خوانی داشتند که نتایج آن در جدول (۱) ارائه شده است. این مطالعات بیشتر در استان‌های غربی، شمالی و جنوبی کشور انجام شده‌اند. همچنین، ویژگی‌های اجتماعی ستون آخر بر پایه‌ی تحلیل تطبیقی و استنباط نویسنده از نتایج مقالات هر دسته تنظیم شده‌اند و نقل مستقیم از متون اصلی نیستند.

جدول ۱ - تقسیم‌بندی مطالعات براساس نوع معیشت در مناطق مختلف کشور

ویژگی اجتماعی غالب	استان‌ها یا منطقه	نویسنده‌ها	دسته معیشت
جوامع عشایری پراکنده + سرمایه اجتماعی محلی متوسط (تمرکز بر تقویت فعالیت‌های سنتی مانند دامداری و صنایع دستی)	آذربایجان غربی، کردستان، گلستان، فارس، هرمزگان، زاهدان	Abdollahzadeh et al., 2016;) Afsharniya et al., 2022; Ahangari et al., 2025; Ahangari and Babaei, 2024; Barani et al., 2018; Ganjbakhsh and Kolahi, 2020; Mohamadi et al., 2024; Mozafari et al., 2022; Seyfi and Khosroabadi, 2024; Sharbaty et al., 2020; Soltani and Abbasi Shavazi, (2022)	بهبودیافته
سرمایه اجتماعی بالا + مشارکت محلی قوی (مانند تعاونی‌ها و بوم‌گردی در شمال) + مهاجرت متوسط به بالا	تهران، زنجان، خراسان جنوبی، همدان، گیلان، مازندران، گلستان، اردبیل، کرمانشاه	Asadolahi et al., 2022; Dargahi) Maraghe et al., 2025; Esmailnejad and Poodineh, 2017; M. Keshavarz and Karami, 2023; S. Keshavarz et al., 2024; Mahmoodi and Hasani Talesh, 2021; Saleh et al., 2022; Taleshi and (Seyed Akhlaghi, 2019	متنوع یا مکمل
محرومیت و فقر ساختاری بالا + نقش کلیدی زنان در اقتصاد خانوار + بیکاری جوانان و مهاجرت روستا - شهر بالا	لرستان، ایلام، کردستان، همدان، خراسان جنوبی، سیستان و بلوچستان، گیلان، تهران، زنجان	Badko et al., 2020; Hosseini et al.,) 2023; Jalilian and Mohammadi, 2020; Mirlotfi and Mollashahi, 2018; Rahimi and Karami Dehkordi, 2022; (Tohidimoghdam et al., 2024	جایگزین

مأخذ: یافته‌های تحقیق

علاوه بر تقسیم‌بندی اقلیمی - جغرافیایی، مطالعات داخلی را می‌توان بر اساس ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی نیز طبقه‌بندی کرد. برای مثال، در استان‌های با محرومیت و فقر ساختاری بالا (سیستان و بلوچستان، کرمان، خراسان جنوبی، ایلام و کهگیلویه و بویراحمد) تمرکز پژوهش‌ها بر معیشت‌های جایگزین (مانند اعتبارات خرد زنان و کسب‌وکارهای غیرکشاورزی) است که به دلیل نرخ بالای فقر روستایی (بالای ۴۰-۵۰٪) و نقش کلیدی زنان در اقتصاد خانوار ضرورت دارد (Badko et al., 2020; Hosseini et al., 2023). در مناطق عشایری پراکنده (فارس، چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد، لرستان و خوزستان) رویکرد غالب معیشت بهبودیافته و مبتنی بر دامداری پایدار است (Nourozi and Hayati, 2015). استان‌های شمالی با سرمایه اجتماعی قوی‌تر (گلستان، مازندران، گیلان) بیشتر به معیشت‌های مکمل مانند بوم‌گردی پرداخته‌اند (Abdollahzadeh et al., 2016; Afsharniya et al., 2022). این تقسیم‌بندی اجتماعی نشان می‌دهد که عوامل غیر اقلیمی مانند مهاجرت روستا به شهر، درصد بالایی داشته (عمدتاً در استان‌های جنوبی و شرقی کشور) و نقش زنان نیز در انتخاب مسیر معیشتی تعیین‌کننده بوده است. باوجود تنوع پژوهش‌های داخلی و شناسایی الگوهای محلی، خلأ مهمی در چارچوب‌بندی نظام‌مند مسیرهای تنوع‌بخشی معیشت وجود دارد. اکثر مطالعات به بررسی اثرات محلی و کوتاه‌مدت پرداخته و کمتر به پیوند دارایی‌های معیشتی با سیاست‌گذاری ملی و فضایی توجه کرده‌اند. این وضعیت ضرورت تطبیق یافته‌های داخلی با تجربیات بین‌المللی و بهره‌گیری از چارچوب سه‌گانه معیشت (بهبودیافته، مکمل یا متنوع و جایگزین) را برای تحلیل و برنامه‌ریزی سیاستی در ایران برجسته می‌سازد.

مقایسه تجربه‌های بین‌المللی با یافته‌های مطالعات داخلی ایران نشان می‌دهد که مسیر غالب تحول معیشت روستایی در کشور نیز عمدتاً از بهبود فعالیت‌های موجود آغاز شده و در برخی مناطق به‌سوی تنوع‌بخشی تدریجی حرکت کرده است (Ellis, 2000; FAO, 2015; Rae, 2017; Sharifi & Razavi, 2017; UNDP, 2020). درحالی‌که گذار به معیشت‌های جایگزین هنوز به‌صورت محدود و موردی مشاهده می‌شود (UNDP, 2020; UNDP, 2014; FAO, 2018). این الگوی تدریجی، ضرورت طراحی بسته‌های سیاستی مرحله‌بندی شده و متناسب با شرایط اقلیمی، نهادی و معیشتی استان‌های مختلف کشور را برجسته می‌سازد. در ادامه، وضعیت هر دسته معیشت و مناطق مناسب اجرای آن‌ها در کشور تشریح می‌شود و خلاصه آن در جدول (۲) ارائه شده است.

در جدول (۲)، استان‌های کشور به‌عنوان خروجی نهایی تحلیل در نظر گرفته شده‌اند. بدین منظور، ابتدا ویژگی‌ها و شاخص‌های کلیدی تجربه‌های موفق بین‌المللی استخراج و سپس با شرایط اقلیمی، ساختار معیشتی و ویژگی‌های اجتماعی استان‌های ایران تطبیق داده شد. براین اساس، استان‌هایی

که بیشترین هم‌خوانی را با هر دسته از معیشت‌ها داشتند، به‌عنوان استان‌های هدف شناسایی شدند. برای تطبیق الگوهای معیشتی استخراج‌شده از تجربه‌های بین‌المللی با استان‌های ایران، از ترکیبی از طبقه‌بندی‌های رسمی اقلیمی و آمایشی کشور، نقشه‌های پوشش جنگلی و مرتعی، شاخص‌های محرومیت منطقه‌ای (نظیر نرخ فقر چندبعدی روستایی، سطح دسترسی به خدمات و زیرساخت‌ها بر اساس گزارش‌های مرکز آمار ایران و وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، شاخص‌های محرومیت منطقه‌ای (از جمله نرخ فقر چندبعدی روستایی) بر اساس گزارش «پایش فقر چندبعدی در ایران» (Ministry of Cooperatives, Labour and Social Welfare, 2021; Statistical Center of Iran, 2021) استخراج شده‌اند)، آمارهای ساختار اشتغال روستایی (سه‌م بخش‌های کشاورزی، صنعت و خدمات) و ویژگی‌های اجتماعی کلیدی (مانند نرخ مهاجرت روستا به شهر، حضور جوامع عشایری، نقش زنان در اقتصاد خانوار و سطح سرمایه اجتماعی محلی) استفاده شده است. براین اساس، استان‌ها نه‌تنها بر حسب نوع اقلیم (خشک، نیمه‌خشک، کوهستانی، ساحلی) و میزان برخورداری از منابع طبیعی، بلکه بر پایه سطح محرومیت اجتماعی - اقتصادی و ساختار جمعیتی - اجتماعی نیز دسته‌بندی شدند. دسته‌بندی استان‌ها بر پایه رویکرد تحلیل تطبیقی چندمعیاره انجام شد که شامل ترکیب داده‌های اقلیمی، منابع طبیعی و شاخص‌های اجتماعی - اقتصادی بود. داده‌های اقلیمی از طبقه‌بندی رسمی اقلیم‌های ایران (مرکز آمار و سازمان برنامه‌وبودجه)، شاخص‌های محرومیت و فقر چندبعدی از گزارش‌های وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (۱۴۰۰) و مرکز آمار ایران (Ministry of Cooperatives, Labour and Social Welfare, 2021; Statistical Center of Iran, 2021) استخراج شد. سپس، با تطبیق این شاخص‌ها با تجارب بین‌المللی موفق در الگوهای معیشتی، استان‌ها در سه گروه «بهبودیافته»، «مکمل» و «جایگزین» طبقه‌بندی شدند. این رویکرد دوبعدی (اقلیمی و اجتماعی) امکان می‌دهد پیشنهادها در قالب بسته‌های معیشتی واقع‌بینانه و متناسب با ظرفیت‌ها و چالش‌های هر استان ارائه شود.

جدول ۲- بررسی استان‌های کشور بر اساس نمونه‌های موفق در دنیا

منابع	استان‌های ایران (خروجی تطبیق)	تجربه بین‌المللی موفق	شاخص‌های تطبیق با ایران - اجتماعی	شاخص‌های تطبیق با ایران - اقلیمی	فعالیت‌ها	دسته‌بندی پروژه	نوع معیشت
Harper et al., 2007; World Bank, 2017; WWF, 2019;	چهارم‌حال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد، ایلام،	ماداگاسکار، پاکستان، عراق	جوامع عشایری پراکنده، سرمایه اجتماعی محلی	وجود جنگل‌های زاگرس و هیرکانی، وابستگی	جنگل کاری، حفاظت تنوع زیستی،	احیای جنگل و مشاغل سبز	معیشت بهبودیافته

FAO Pakistan, 2020; AKRSP, 2017; UNDP Iraq, 2021; FAO Iraq, 2020	لرستان، کرمانشاه (زاگرس)، گلستان، مازندران، گیلان (هیرکانی)		متوسط، وابستگی معیشتی به منابع جنگلی	معیشتی روستاییان به منابع جنگلی، تخریب تدریجی پوشش جنگلی، ظرفیت مشارکت محلی و نهادی	کشاورزی پایدار در کنار جنگل، تولید محصولات جنگلی، صنایع دستی پایدار	
FAO Pakistan, 2020; AKRSP, 2017; UNDP Iraq, 2021; FAO Iraq, 2020; Kheyti Report, 2021; World Bank, 2019; Dreze & Khera, 2009; FAO, 2023; Turkish Ministry of Agriculture, 2020; Turkish Ministry of Agriculture, 2020; IFAD, 2021; European Union / Turkey, 2022	یزد، کرمان، اردبیل، آذربایجان شرقی، خوزستان، بوشهر، مرکزی، قزوین، خراسان رضوی، خراسان شمالی، سمنان، سیستان و بلوچستان، ایلام، کرمانشاه، لرستان	هندوستان، ترکیه، پاکستان، عراق	محرومیت متوسط تا بالا، بیکاری جوانان، نیاز به اشتغال‌زایی محلی	اقلیم خشک و نیمه‌خشک، افت منابع آب زیرزمینی، غالب‌بودن کشاورزی خرد و سنتی، ظرفیت به‌کارگیری فناوری‌های کم‌آب	کشاورزی هوشمند اقلیمی، گلخانه، هیدروپونیک، آبیاری قطره‌ای، تنوع کشت	کشاورزی پایدار و مقاوم به اقلیم یا گلخانه‌ها و فناوری کم‌آب
Spanish Government, 2021; García- Henche, 2018; European Commission, 2022; EU Rural Development, 2022; FAO Pakistan, 2020; AKRSP, 2017; UNDP Iraq, 2021;	یزد، کرمان، فارس، اصفهان، قم، خوزستان، بوشهر، گلستان، البرز، خراسان شمالی، سمنان، سیستان و بلوچستان، ایلام (کوچک‌مقیاس)، کرمانشاه، تهران، قزوین، مرکزی، همدان	ترکیه، اسپانیا، پاکستان، عراق	محرومیت متوسط، نیاز به تنوع‌بخشی اقتصاد محلی، بیکاری جوانان روستایی	تابش خورشیدی و پتانسیل باد، زمین‌های مستعد، زیرساخت صنعتی نسبی، نیاز به تنوع‌بخشی اقتصاد محلی	انرژی خورشیدی و بادی، شهرک‌های صنعتی سبز، ادغام انرژی با کشاورزی و صنایع	انرژی‌های تجدیدپذیر و صنایع مرتبط

FAO Iraq, 2020; FAO, 2023; Turkish Ministry of Agriculture, 2020; Turkish Ministry of Agriculture, 2020; IFAD, 2021; European Union / Turkey, 2022							
Spanish Government, 2021; García-Henche, 2018; European Commission, 2022; EU Rural Development, 2022; UNDP Iraq, 2021; FAO Iraq, 2020; Méndez et al., 2019; Bacon, 2005; Morales, 2023; Rosales, 2019; Guzmán Luna et al., 2022	مناطق خشک و کویری: یزد، کرمان، سمنان، خراسان رضوی، خراسان شمالی، قم؛ مناطق جنگلی و مرتفع: گلستان، مازندران، گیلان، چهارمحال و بختیاری، لرستان، کردستان، کهگیلویه و بویراحمد، کرمانشاه، اردبیل، آذربایجان شرقی و غربی؛ مناطق ساحلی: هرمزگان، خوزستان، بوشهر؛ استان‌های صنعتی و پرجمعیت: تهران، اصفهان، فارس، قزوین، مرکزی، همدان	اسپانیا، مکزیک، عراق	سرمایه اجتماعی بالا، مشارکت محلی قوی، مهاجرت متوسط (برای جلوگیری از تخلیه جمعیت جوان	تنوع اقلیمی و فرهنگی، وجود جاذبه‌های طبیعی و تاریخی، فشار معیشتی بر کشاورزی، ظرفیت مشارکت جامعه محلی و بازارهای دیجیتال	اکوتوریسم، طبیعت‌گردی، گردشگری فرهنگی - تاریخی، گردشگری شهری و ساحلی، استارت‌آپ‌های سبز و دیجیتال	گردشگری بوم‌محور و استارت‌آپ‌های سبز	معیشت مکمل یا متنوع
; Kheyti Report, 2021; World Bank, 2019; Dreze & Khera, 2009; FAO, 2023; Turkish Ministry of Agriculture,	خوزستان (آبادان)، بوشهر، هرمزگان، سیستان و بلوچستان (چابهار)، گیلان، مازندران، گلستان، آذربایجان غربی	هندوستان، ترکیه	نقش کلیدی زنان در اقتصاد خانوار، امکان اشتغال زنان و جوانان در مقیاس کوچک	دسترسی به آب‌شور یا نیمه شور، بحران معیشت‌های سنتی ساحلی، ظرفیت اشتغال زنان، امکان تولید در مقیاس کوچک	پرورش جلبک دریایی و میکروجلبک (اسپیروولینا)، فراوری دارویی و غذایی، سیستم‌های کم‌آب	پرورش جلبک و اقتصاد آبی نوین	معیشت جایگزین

2020; Turkish Ministry of Agriculture, 2020; IFAD, 2021; European Union / Turkey, 2022							
FAO Pakistan, 2020; AKRSP, 2017; UNDP Iraq, 2021; FAO Iraq, 2020; Holvoet, 2006; World Bank Nepal, 2018; Tiwari et al., 2018; USAID Yemen, 2018; UNDP, 2020; USAID, 2021	خراسان جنوبی، کرمان، سیستان و بلوچستان، همدان، کردستان، کرمانشاه، کهگیلویه و بویراحمد، ایلام، خراسان شمالی، لرستان، مرکزی	نیپال، یمن، پاکستان، عراق	فقر ساختاری بالا، بیکاری زنان و جوانان، محدودیت دسترسی به سرمایه، سرمایه اجتماعی محلی	فقر ساختاری، بیکاری بالا، محدودیت دسترسی به سرمایه، سرمایه اجتماعی محلی و نقش کلیدی زنان در اقتصاد خانوار	وام‌های خرد، آموزش مهارت‌های فنی، صنایع‌دستی، دامداری و کشاورزی کوچک	گروه‌های پس‌انداز و اعتبارات خرد زنان	

مأخذ: یافته‌های تحقیق

تحلیل این تجربه‌ها نشان می‌دهد که موفقیت برنامه‌های تنوع‌بخشی معیشت تنها به شباهت‌های اقلیمی یا ساختار فعالیت‌های روستایی محدود نمی‌شود، بلکه به عواملی همچون کیفیت حکمرانی محلی، سطح مشارکت جوامع، دسترسی به بازارها و زیرساخت‌های فیزیکی و دیجیتال و ثبات سیاسی نیز وابسته است. به‌عنوان نمونه، الگوهای گردشگری روستایی در اسپانیا یا مکزیک، بر بستر نهادهای محلی قدرتمند، شبکه‌های بازاریابی و زیرساخت‌های حمل‌ونقل و ارتباطات توسعه یافته‌اند، (Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), 1997) (Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2024) (World Tourism Organization (UNWTO), 2021)؛ شرایطی که در بسیاری از مناطق روستایی ایران هنوز به طور کامل فراهم نشده و انتقال این الگوها را مشروط به اصلاحات نهادی و سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها می‌سازد. این نتیجه‌گیری مطابق با یافته‌های مطالعات بین‌المللی و داخلی است که نشان می‌دهد تحقق موفقیت الگوهای تنوع‌بخشی معیشت در گرو اصلاحات نهادی و توسعه زیرساخت‌های محلی است (Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2024) (Islamic Parliament Research Center, 2025) از این رو،

یافته‌های این پژوهش مجموعه‌ای از مسیرهای الهام‌بخش را معرفی می‌نماید که باید با ملاحظات نهادی و ساختاری ایران سازگار شوند.

یکی از نکات حائز اهمیت که در سال‌های اخیر منجر به بروز نگرانی شده است، مسئله‌ی مهاجرت جمعیت و تخلیه جمعیت برخی از مناطق به‌خصوص مناطق مرزی و روستاها است؛ تخلیه مناطق مرزی از جمعیت، منجر به بروز مشکلات زیادی از جمله مشکلات امنیتی در مرزها می‌شود. مسئله قابل توجه و بسیار مهم دیگر مسئله مهاجرت و تخلیه جمعیت روستاهای کشور است؛ چرا که ریشه‌ی بسیار مهم تولیدات کشور روستاها هستند و کاهش جمعیت به هر دلیلی (کاهش رشد جمعیت، انواع مهاجرت، و...) منجر به آسیب به هسته تولیدات کشور می‌شود و امنیت غذایی، تولیدات غذا و... را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهد؛ بنابراین، جلوگیری از مهاجرت، حفظ جمعیت روستاها و امنیت غذایی کشور و اقتصاد آن، به میزان زیادی به حفظ روستاها و عملکرد آنان بستگی دارد. در این راستا، تجربیات کشورهای مختلف نشان می‌دهد حمایت هدفمند از کارکردهای معیشتی و اقتصادی روستاها نقش کلیدی در کاهش مهاجرت دارد. به‌عنوان مثال، ترکیه از طریق

اجرای برنامه‌هایی همچون Young Farmers Project و Rural Development Investments Support Program توانسته است بین سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۰ نرخ مهاجرت جوانان روستایی را از حدود ۴۳ درصد به نزدیک ۲۷ درصد کاهش دهد (Ministry of Agriculture and Forestry, 2019). همچنین، اسپانیا با اجرای سیاست‌های توسعه روستایی پایدار در قالب برنامه‌ی ملی (2014- Plan de Desarrollo Rural Nacional (2022) و طرح‌های محلی نظیر LEADER موفق شده است ضمن ایجاد فرصت‌های معیشتی جدید (گردشگری روستایی، اقتصاد سبز و کارآفرینی محلی)، روند تخلیه جمعیت مناطق کم‌جمعیت را معکوس کرده و رشد مثبت ۱۲٪ در جمعیت جوانان روستایی ثبت کند (Ministry of Agriculture, Fisheries and Food of Spain, 2022). این تجربیات نشان می‌دهد که حفظ جمعیت روستاها و جلوگیری از مهاجرت، بیش از آنکه صرفاً به سرمایه‌گذاری فیزیکی وابسته باشد، به ایجاد نظام معیشت پایدار، اشتغال مولد و سیاست‌های مشارکت‌محور جوانان روستایی مرتبط است؛ امری که می‌تواند برای سیاست‌گذاری‌های توسعه روستایی ایران الهام‌بخش باشد. همین‌طور، از دیگر عوامل مهم و تأثیرگذار بر معیشت، مشارکت جوامع محلی است؛ مشارکت جوامع محلی بنا بر روحیه و فرهنگ و آداب‌ورسوم هر منطقه از کشور با منطقه دیگر متفاوت است. به‌عنوان مثال، در آذربایجان غربی روحیه مشارکتی کشاورزان منجر به تشکیل تعاونی‌های آب‌بران شده و از این طریق توانسته‌اند به پیشرفت‌های قابل‌ملاحظه‌ای در توسعه کشاورزی در این منطقه دست یابند. همچنین، به دلیل جوانی جمعیت و بالابودن افراد جویای کار، به‌کارگیری روش‌های معیشتی اعم از بهبود یافته، مکمل و حتی جایگزین، علاوه بر اشتغال‌زایی، می‌تواند منجر به افزایش درآمد و

ثبات درآمدی خانوارها گردد. از این رو، الگوگیری و یا الهام‌گیری از تجربه‌های اجرا شده موفق در دنیا، می‌تواند فراهم‌کننده‌ی راهکاری مناسب مطابق با منطقه مورد بررسی باشد.

به طور خلاصه، تجربه‌هایی مثل گروه‌های پس‌انداز و اعتبارات خرد زنان، تعاونی‌های محلی و وام‌های خرد الهام‌گرفته از نپال (Holvoet et al., 2006; World Bank, 2016) و یمن (United Nations Development Programme, 2025) و همچنین گلخانه‌ها و فناوری‌های کم‌آب و کشاورزی هوشمند اقلیمی (از هندوستان (Marico Innovation Foundation, 2025) و ترکیه (European External Action Service, 2022; United Nations, 2025)) در بسیاری از استان‌های محروم و خشک ایران در عمل قابل‌انجام و تعمیم‌پذیر هستند. توسعه انرژی‌های تجدیدپذیر و مشاغل سبز نیز باتوجه به پروژه‌های خورشیدی و بادی موجود، در استان‌هایی مانند فارس، خوزستان و سیستان و بلوچستان در صورت استمرار حمایت دولتی تا حد زیادی قابل‌اجرا است (Forestry, 2019; Government of India Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, 2020 Republic of Turkey Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, 2020). در مقابل، الگوهای گسترده گردشگری بوم‌محور مکزیک و اسپانیا و نیز احیای جنگل و کشاورزی پایدار در ماداگاسکار و پاکستان در ایران فعلاً بیشتر الهام‌بخش محسوب می‌شوند، زیرا برای اجرا در مقیاس وسیع به زیرساخت‌های قوی، مشارکت محلی و سرمایه‌گذاری بلندمدت نیاز دارند و در حال حاضر تنها در برخی مناطق مستعد به صورت محدود پیاده شده‌اند (Ministry of Agriculture, Fisheries and Food of Spain, 2022; FAO, 2021;) (Government of Pakistan Ministry of Climate Change, 2020). از منظر چارچوب معیشت پایدار، الگوهای بررسی‌شده نشان می‌دهند که هر سه نوع معیشت، در واقع الگوی خاص خود را در استفاده و تقویت دارایی‌های انسانی، طبیعی، مالی، فیزیکی و اجتماعی دنبال می‌کند و تحت‌تأثیر سیاست‌ها و نهادهای حاکمیتی قرار دارند. برای مثال، معیشت‌های بهبودیافته عمدتاً بر ارتقای دارایی‌های طبیعی و فیزیکی (مانند زمین، آب و فناوری) تکیه دارند، درحالی‌که معیشت‌های مکمل بیشتر بر تنوع‌بخشی دارایی‌های مالی و اجتماعی و معیشت‌های جایگزین بر بازآرایی ترکیب دارایی‌ها در پاسخ به بحران‌های ساختاری تأکید می‌کنند. به منظور تطبیق الگوهای معیشتی استخراج‌شده از تجربه‌های بین‌المللی با استان‌های ایران، از ترکیبی از طبقه‌بندی‌های رسمی اقلیمی و آمایشی کشور، نقشه‌های پوشش جنگلی و مرتعی، شاخص‌های محرومیت منطقه‌ای (نظیر فقر و فقر چندبعدی روستایی، سطح توسعه‌یافتگی و دسترسی به خدمات و زیرساخت‌ها) و آمارهای ساختار اشتغال (از جمله سهم اشتغال روستایی در بخش‌های کشاورزی، صنعت و خدمات در هر استان) استفاده شده است. این رویکرد امکان می‌دهد پیشنهادها در قالب بسته‌های معیشتی متناسب با ظرفیت‌ها و چالش‌های هر استان ارائه شود، نه به صورت توصیه‌های کلی و یکسان

برای همه مناطق کشور. به همین منظور، نتایج پژوهش در قالب سه دسته معیشتی ارائه می‌شود که هر یک بیانگر سطح متفاوتی از مداخله، تغییر ساختار معیشت و نیاز به حمایت نهادی هستند.

الف- معیشت‌های بهبودیافته: بررسی نمونه‌های موفق در دنیا نشان می‌دهد که می‌توان تجربه کشورهای هندوستان، ترکیه، ماداگاسکار، پاکستان و عراق را در دسته معیشت‌های بهبودیافته تقسیم‌بندی کرد. وجه اشتراک این کشورها این است که فعالیت‌های سنتی حفظ شده و با تکنولوژی، ارزش افزوده یا افزایش بهره‌وری بهبود یافته‌اند. از جمله اقدامات انجام شده می‌توان به احیای جنگل و مشاغل سبز، کشاورزی پایدار و مقاوم به اقلیم، گلخانه‌ها و فناوری کم‌آب، و انرژی‌های تجدیدپذیر و صنایع مرتبط اشاره کرد. بر اساس شباهت در شاخص‌های اقلیمی (بارش سالانه، دمای میانگین، منابع آب و کاربری زمین) و شاخص‌های اجتماعی - اقتصادی (نوع معیشت روستایی، سطح اشتغال و درآمد خانوار روستایی، و ساختار مالکیت زمین)، برخی استان‌های ایران از نظر شرایط توسعه روستایی شباهت زیادی به کشورهای دارای تجارب موفق از جمله هند، ترکیه، ماداگاسکار، پاکستان و عراق دارند. از این‌رو، انتقال و بومی‌سازی برنامه‌های احیای جنگل، کشاورزی مقاوم به اقلیم، و انرژی‌های تجدیدپذیر در این مناطق از نظر عملی امکان‌پذیر به نظر می‌رسد. بر اساس ویژگی‌های اقلیمی و اجتماعی مشابه، استان‌های ایران مناسب برای اجرای این برنامه‌ها عبارت‌اند از:

- ✓ استان‌های جنگلی و مرتفع (مناسب احیای جنگل و مشاغل سبز): چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد، ایلام، لرستان، کرمانشاه، گلستان، مازندران، گیلان.
- ✓ استان‌های خشک و کم‌آب (مناسب کشاورزی پایدار و مقاوم به اقلیم یا گلخانه‌ها و فناوری کم‌آب): یزد، کرمان، اردبیل، آذربایجان شرقی، خوزستان، بوشهر، مرکزی، قزوین، خراسان رضوی، خراسان شمالی، سمنان، سیستان و بلوچستان، ایلام، کرمانشاه، لرستان.
- ✓ استان‌های مناسب انرژی‌های تجدیدپذیر و صنایع مرتبط: یزد، کرمان، فارس، اصفهان، قم، خوزستان، بوشهر، گلستان، البرز، خراسان شمالی، سمنان، سیستان و بلوچستان، ایلام، کرمانشاه، تهران، قزوین، مرکزی، همدان.

لازم به ذکر است که در این دسته‌بندی‌ها، برخی از استان‌ها مانند ایلام و کرمانشاه هم‌زمان برای اجرای چند نوع طرح مناسب هستند.

ب- معیشت‌های مکمل: معیشت‌های مکمل بررسی تجربه کشورهای مکزیک، اسپانیا، ترکیه و عراق نشان می‌دهد که پروژه‌های موفق در دسته معیشت‌های مکمل قرار می‌گیرند. این فعالیت‌ها باهدف افزایش تنوع درآمد خانوار و کاهش وابستگی به یک منبع طراحی شده‌اند و شامل گردشگری بوم‌محور، استارت‌آپ‌های سبز و دیجیتالی می‌شوند. گردشگری بوم‌محور نیز متناسب با

ویژگی‌های هر منطقه شامل گردشگری طبیعی، شهری یا ساحلی است. براین اساس، استان‌های ایران مناسب برای اجرای این طرح‌ها به شرح زیر است:

- ✓ مناطق خشک و کویری (گردشگری فرهنگی و تاریخی، اکوتوریسم): یزد، کرمان، سمنان، خراسان رضوی، خراسان شمالی، قم؛
- ✓ مناطق جنگلی و مرتفع (طبیعت‌گردی و گردشگری بوم‌محور): گلستان، مازندران، گیلان، چهارمحال و بختیاری، لرستان، کردستان، کهگیلویه و بویراحمد، کرمانشاه، اردبیل، آذربایجان شرقی و غربی؛
- ✓ مناطق ساحلی (گردشگری دریایی): هرمزگان، خوزستان، بوشهر؛
- ✓ استان‌های صنعتی و پرجمعیت (استارت‌آپ‌های سبز و خدمات دیجیتال): تهران، اصفهان، فارس، قزوین، مرکزی، همدان.

ج- معیشت‌های جایگزین: تجارب موفق کشورهای یمن، نپال، پاکستان و عراق نشان می‌دهد که برای حفظ تاب‌آوری اقتصادی خانوارها و ایجاد منابع درآمد جدید، از روش‌هایی مانند گروه‌های پس‌انداز زنان، پرورش جلبک و اقتصاد آبی، و مشاغل خرد و غیرکشاورزی استفاده شده است؛ این اقدامات در دسته معیشت‌های جایگزین قرار می‌گیرند. ویژگی مشترک این کشورها آن بود که فعالیت‌های سنتی آن‌ها به دلیل بحران‌های محیط‌زیستی، اقتصادی یا اجتماعی دیگر قادر به تأمین معیشت پایدار نبودند. تطبیق این تجارب با استان‌های ایران نشان می‌دهد که مناطق مناسب شامل موارد زیر هستند:

- ✓ مناطق ساحلی (جهت پرورش جلبک و اقتصاد آبی): خوزستان (آبادان)، بوشهر، هرمزگان، سیستان و بلوچستان (چابهار)، گیلان، مازندران، گلستان، آذربایجان غربی.
- ✓ مناطق محروم و کم‌درآمد (گروه‌های پس‌انداز زنان و کسب‌وکارهای خرد): خراسان جنوبی، کرمان، سیستان و بلوچستان، همدان، کردستان، کرمانشاه، کهگیلویه و بویراحمد، ایلام، خراسان شمالی، لرستان، مرکزی.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

- باوجود قابلیت اجرای بالای بسیاری از الگوهای پیشنهادی، موفقیت آن‌ها در گرو غلبه بر چالش‌های ساختاری و نهادی ریشه‌دار در ایران است. این چالش‌ها شامل ضعف نهادی محلی (مانند تعاونی‌های واقعی و پایدار)، ناپیوستگی و تغییرات مکرر سیاست‌های کلان کشاورزی و توسعه روستایی، محدودیت دسترسی به بازارهای مالی و اعتباری رسمی برای خانوارهای روستایی و کمبود زیرساخت‌های پایه در مناطق محروم است؛ بنابراین، پیشنهادی سیاستی این پژوهش، به‌ویژه در سطح ملی و استانی، باید به‌عنوان پیش‌نیازهایی اصلاحی برای ایجاد بستر مناسب اجرای مسیرهای معیشتی در نظر گرفته شوند. به‌طور کلی،

تخصیص فعالیت‌های تنوع‌بخشی معیشت روستایی در ایران بهتر است بر اساس ترکیبی از تیپ‌های اقلیمی و اجتماعی - اقتصادی انجام شود. بر اساس تجارب موفق داخلی و بین‌المللی، پیشنهاد می‌شود:

✓ مناطق خشک و کم‌آب با محرومیت بالا (یزد، کرمان، سمنان، سیستان و بلوچستان، خراسان جنوبی): تمرکز بر کشاورزی مقاوم به اقلیم، گلخانه‌ها و فناوری‌های کم‌آب، انرژی‌های تجدیدپذیر و گروه‌های پس‌انداز و اعتبارات خرد زنان (به دلیل فقر ساختاری و نقش کلیدی زنان).

✓ مناطق جنگلی و مرتفع با سرمایه اجتماعی قوی (گلستان، مازندران، گیلان، چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد، لرستان، کردستان): احیای جنگل و مشاغل سبز، گردشگری بوم‌محور و طبیعت‌گردی (به دلیل مشارکت محلی بالا و پتانسیل اکوتوریسم)؛ پژوهش‌ها نشان می‌دهد مناطق جنگلی و مرتفع ایران، به‌ویژه در شمال و زاگرس میانی، از سطح بالای سرمایه اجتماعی برخوردارند. (Jafari et al., 2019) این مناطق را دارای اعتماد و مشارکت محلی بالاتر از میانگین کشور معرفی کرده‌اند. گزارش مرکز آمار ایران (Statistical Center of Iran, 2021)، نیز نرخ مشارکت در شوراهای و تعاونی‌های محلی را در این نواحی بیش از سایر مناطق می‌داند. همچنین، مطالعات اکوتوریسم (Ebrahimpour & Torabi, 2019; Sharghi et al., 2021) نشان داده‌اند که همین اعتماد و همکاری اجتماعی عامل موفقیت طرح‌های بوم‌گردی مشارکتی بوده است.

✓ مناطق ساحلی با بحران معیشتی و مهاجرت بالا (هرمزگان، خوزستان، بوشهر، سیستان و بلوچستان - چابهار): پرورش جلبک و اقتصاد آبی نوین، گردشگری دریایی و صنایع مرتبط با آب (به دلیل دسترسی به منابع آبی شور و نیاز به جایگزینی فعالیت‌های سنتی آسیب‌دیده).

✓ مناطق عشایری و کوهستانی با وابستگی به دامداری (چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد، فارس، ایلام، کرمانشاه، لرستان): معیشت‌های بهبودیافته مبتنی بر دامداری پایدار، صنایع دستی و محصولات لبنی با ارزش افزوده (به دلیل ساختار اجتماعی عشایری و فصلی بودن معیشت).

✓ مناطق محروم با نقش کلیدی زنان و بیکاری جوانان بالا (سیستان و بلوچستان، کرمان، خراسان جنوبی، ایلام، همدان، کردستان): اولویت معیشت‌های جایگزین مانند گروه‌های پس‌انداز و اعتبارات خرد زنان، کسب‌وکارهای خانگی و صنایع دستی (برای توانمندسازی زنان و کاهش مهاجرت جوانان)؛ مطالعات ملی و دانشگاهی نشان می‌دهد استان‌های

سیستان و بلوچستان، کرمان، خراسان جنوبی، ایلام، همدان و کردستان با بیکاری بالای جوانان و نقش محوری زنان در معیشت خانوار روبه‌رو هستند. فعالیت زنان در کسب و کارهای خانگی و گروه‌های اعتبارات خرد به‌عنوان راهبرد اصلی معیشتی در این مناطق شناخته شده است (Statistical Center of Iran, 2022; Eftekhari et al., 2020; Rezaei & Mozaffari, 2021; Ministry of Cooperatives, Labour and Social Welfare, 2021).

- ✓ مناطق پرجمعیت و نیمه‌صنعتی با جمعیت جوان (تهران، اصفهان، فارس، البرز، قزوین، مرکزی): استارت‌آپ‌های سبز و دیجیتال، خدمات گردشگری و مشاغل مرتبط با انرژی‌های تجدیدپذیر (به دلیل دسترسی بهتر به بازار و زیرساخت دیجیتال).
- باتوجه‌به یافته‌های پژوهش، پیشنهادهای سیاستی را می‌توان در سه سطح ملی، استانی - منطقه‌ای و محلی - خانوار به شرح زیر دسته‌بندی کرد (با تأکید بیشتر بر تیپ‌های دویعدی اقلیمی - اجتماعی):

الف) سطح ملی

- ✓ تدوین «برنامه ملی تنوع‌بخشی معیشت روستایی» با تأکید بر سه دسته معیشت‌های بهبودیافته، مکمل و جایگزین و تلفیق آن با اسناد آمایش سرزمین و برنامه‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور.
- ✓ ایجاد سازوکارهای هماهنگی بین‌بخشی میان دستگاه‌های متولی (جهاد کشاورزی، سازمان حفاظت محیط‌زیست، میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی؛ نیرو، تعاون، کار و رفاه اجتماعی) برای طراحی و اجرای بسته‌های معیشتی ترکیبی در مناطق روستایی.
- ✓ توسعه ابزارهای مالی حمایتی (صندوق‌های ضمانت، وام‌های کم‌بهره، مشوق‌های مالیاتی و یارانه‌های هدفمند برای فناوری‌های کم‌آب و انرژی‌های تجدیدپذیر) با اولویت استان‌های محروم و آسیب‌پذیر.

ب) سطح استانی و منطقه‌ای

- ✓ فرایند ساماندهی گزینه‌های معیشتی متناسب با تیپ‌های اقلیمی و ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی هر استان، شامل سطح محرومیت، حضور جوامع عشایری و قوت سرمایه اجتماعی، با بهره‌گیری از الگوهای موفق بین‌المللی و ظرفیت‌های محلی شناسایی شده در این پژوهش.
- ✓ ادغام پروژه‌های گردشگری بوم‌محور، کشاورزی پایدار، اقتصاد آبی و انرژی‌های تجدیدپذیر در برنامه‌های توسعه روستایی استان‌ها و تقویت نقش دهیاری‌ها و شوراهای روستا در برنامه‌ریزی و اجرا.

✓ توسعه ابزارهای مالی حمایتی (صندوق‌های ضمانت، وام‌های کم‌بهره): ایجاد صندوق تضمین وام‌های خرد روستایی با مشارکت بانک‌های دولتی و تعاونی‌های محلی، با اولویت‌دهی به گروه‌های زنان و جوانان در استان‌های محروم شناسایی‌شده (مانند خراسان جنوبی، سیستان و بلوچستان). این صندوق می‌تواند بر اساس مدل موفق "صندوق توسعه محلی" در برخی مناطق کشور الگوبرداری شود.

ج) سطح محلی و خانوار

✓ سرمایه‌گذاری بر توانمندسازی جوامع محلی از طریق آموزش مهارت‌های فنی، کارآفرینی، بازاریابی دیجیتال و مدیریت منابع طبیعی، با تأکید ویژه بر زنان و جوانان روستایی.

✓ توسعه گروه‌های پس‌انداز و اعتبارات خرد، تعاونی‌های تولید و بازاریابی و شبکه‌های محلی برای حمایت از کسب‌وکارهای خرد و استارت‌آپ‌های سبز و دیجیتال در روستاها.

منابع

1. Abdollahzadeh, G., Salehi, K., Sharifzadeh, M. S. & Khajehshahkahi, A. (2016). Investigating the Impact of Tourism on Sustainable Rural Livelihoods in Golestan Province. *Journal of Tourism Planning and Development*, 4(15), 148–169. pp. https://tourismpd.journals.umz.ac.ir/article_1191.html [In Persian]
2. Afsharniya, A., Rahmani, B. & Taj, S. (2022). The effect of diversifying economic activities in the sustainable livelihood of rural households through animal husbandry (case study: Villages of Malekshahi County, Ilam Province). *Geographical Engineering of Territory*, 6(3), 525–540. pp. https://www.jget.ir/article_129077.html [In Persian]
3. Ahangari, S. & Babaei, M. H. (2024). Analysis of the Challenges of Achieving a Sustainable Livelihood of the rural of Mahabad City. *Journal of Rural Development and Extension Studies*, 2(2), 130–147. pp. <https://doi.org/10.30470/jrdes.2024.2028923.1037> [In Persian]
4. Ahangari, S., Abbasi, E. & Shokati Amghani, M. (2025). Investigating the Effect of Pro-Environmental Livelihoods on the Sustainability of Kanibarazan International Wetland: The Moderator Role of Livelihoods Assessts. *Iranian Agricultural Extension and Education Journal*, 21(1), 209–228. pp. <https://doi.org/10.22034/iaeej.2025.508953.1851> [In Persian]
5. Asadolahi, M., Eidi, A. & Kazemiyeh, F. (2022). Investigating the Impact of Living Capital on the Environmental Attitude of Rural Households (Case of Study: Selseleh County). *The Journal of*

- Community Development (Rural-Urban)*, 14(1), 55–84. pp.
<https://doi.org/10.22059/jrd.2022.342446.668724> [In Persian]
6. Asgharpur, H., Hatam Rad, S. & Heydari, M. (2025). Determinant Factors Affecting Poverty and Income Inequality in Rural Areas of Iran: Application of Bayesian Approaches. *Parliament and Economy*, 1(WINTER), 43–71. pp.
<https://doi.org/10.22034/mec.2024.16734.1028> [In Persian]
 7. Bacon, C. (2005). Confronting the Coffee Crisis: Can Fair Trade, Organic, and Specialty Coffees Reduce Small-Scale Farmer Vulnerability in Northern Nicaragua? *World Development*, 33(3), 497–511. pp. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.10.002>
 8. Badko, B., Ghasemi Siani, M., Ranjbaraki, A., Shambiati, M. H. & Shakiba, A. (2020). Assessing the Livelihood Capital of Mountainous Villages with a Sustainable Livelihood Approach (Case study: Kouhshah Rural District, Ahmadi District -Hormozgan). *Journal of Geographical Studies of Mountainous Areas*, 1(3), 53–65. pp. <https://doi.org/10.29252/gsma.1.3.53>
 9. Barani, S., Alibeygi, A. H. & Papzan, A. (2018). Designing Model of Ecovillage Livelihood in Hajj Village with grounded theory. *Journal of Rural Research*, 9(1), 6–25. pp. <https://doi.org/10.22059/jrur.2018.215853.982> [In Persian]
 10. Bird, K. & Shepherd, A. (2003). Livelihoods and Chronic Poverty in Semi-Arid Zimbabwe. *World Development*, 31(3), 591–610. pp. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(02\)00220-6](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(02)00220-6)
 11. CaixaBank Research. (2023). The rise of rural tourism in Spain: An opportunity for rural development. <https://www.caixabankresearch.com/en/sector-analysis/agrifood/rise-rural-tourism-spain-opportunity-rural-development>
 12. Chambers, R. & Conway, G. (1992). *Sustainable Rural Livelihoods Practical Concepts for the 21st Century*. (Working Paper IDS Discussion Paper 296). Institute of Development Studies (IDS). <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1587485>
 13. Dargahi Maraghe, M., Keshavarz, M. & Ejlali, F. (2025). Livelihood Vulnerability and Adaptation of Tehran Province' Farm Families to Climate Change: Strategies and Drivers. *Iranian Agricultural Extension and Education Journal*, 20(2), 199–221. pp. <https://doi.org/10.22034/iaeej.2024.462375.1804> [In Persian]

14. Department for International Development (DFID). (1999). Sustainable Livelihoods Guidance Sheets. Department for International Development. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=3618257>
15. Ebrahimpour, M., & Torabi, M. (2019). Community participation and rural ecotourism in northern Iran. *Journal of Sustainable Tourism Development*, 7(2), 85–102. [In Persian]
16. Eftekhari, M., Karimi, S., & Heidari, N. (2020). Women's role in economic resilience of deprived rural areas in Iran. *Rural Development Studies*, 11(4), 75–96. [In Persian]
17. Eftekhari, M., Rostegar, S., & Mansouri, M. (2019). An assessment of livelihood sustainability in deprived rural areas of Iran. *Social Sciences Journal*, 27(2), 85–102. [In Persian]
18. Esmaeilnejad, M. & Poodineh, M. (2017). Evaluation of adaptation to climate change in rural areas south of South Khorasan. *Journal of Natural Environmental Hazards*, 6(11), 85–100. pp. <https://doi.org/10.22111/jneh.2017.3052> [In Persian]
19. Esmaili, M., Ghasemi, M. & Bozrajmehri, Khadija. (2020). Explaining the relationship between the diversity of income sources and the quality of life of rural households, case: Golmekan rural district, Chenaran city. *Spatial Economics and Rural Development*, 8(30), 35–62. pp. <http://serd.khu.ac.ir/article-1-3420-fa.html>[In Persian]
20. European External Action Service. (2022). European Commission adopts the rural development Programme for Turkey (IPARD III) worth €430 million for 2021–2027. European Union. https://www.eeas.europa.eu/delegations/t%C3%BCrkiye/european-commission-adopts-rural-development-programme-turkey-ipard-iii-worth-%E2%82%AC430-million-2021-2027_en?s=230
21. FAO. (2021). Sustainable Agriculture and Forestry Practices in Developing Regions: Lessons from Madagascar and Pakistan. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
22. Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2020). Rural livelihood diversification and local governance in Latin America. Rome:FAO.
23. Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2024). The state of world fisheries and aquaculture 2024 – Blue transformation in action. FAO. <https://doi.org/10.4060/cd0683en>

24. Ganjbakhsh, F. & Kolahi, M. (2020). Sustainable Rurality in Seyyed Ali Watershed, Mashhad County, Iran. *Rural Development Strategies*, 7(1), 85–101. pp. <https://doi.org/10.22048/rdsj.2020.222967.1840>[In Persian]
25. Garcia Henche, B. (2018). Urban experiential tourism marketing: Use of social media as communication tools by the food markets of Madrid. *Journal of Tourism Analysis: Revista de Análisis Turístico*, 25(1), 2–22. pp. <https://doi.org/10.1108/JTA-01-2018-0002>
26. Government of India Ministry of Agriculture and Farmers Welfare. (2020). Climate-Smart Agriculture Models and Water-Efficient Farming Practices in India. New Delhi: Government of India.
27. Government of Pakistan Ministry of Climate Change. (2020). National Reforestation and Sustainable Agriculture Strategy. Islamabad: GoP.
28. Holvoet, P., Macy, E., Landeloos, M., Jones, D., Nancy, J. S., Van De Werf, F. & Tracy, R. P. (2006). Analytical Performance and Diagnostic Accuracy of Immunometric Assays for the Measurement of Circulating Oxidized LDL. *Clinical Chemistry*, 52(4), 760–764. pp. <https://doi.org/10.1373/clinchem.2005.064337>
29. Hosseini, S. K., Forouzani, M. & Abdeslahi, A. (2023). Investigating the effect of livelihood assets on diversity of villagers' livelihoods (the case of Bavi County). *Iranian Journal of Agricultural Economics and Development Research*, 54(2), 487–503. pp. <https://doi.org/10.22059/ijaedr.2023.350022.669185>[In Persian]
30. Islamic Parliament Research Center. (2025). Experience Documentation of Social Businesses in Iran (1): Traditional Associations. Serial No: 21429, Islamic Parliament Research Center.
31. Jafari, H., Ahmadi, M., & Nouri, S. (2019). Spatial analysis of social capital in rural communities of Iran. *Journal of Geography and Planning*, 23(74), 55–74. [In Persian]
32. Jalilian, N. & Mohammadi, Y. (2020). Prediction of Sustainable Livelihood of Rural Households based on Women's Empowerment in Agriculture Index (WEAI) in Hamedan Province. *Journal of Rural Research*, 11(3), 524–537. pp. <https://doi.org/10.22059/jrur.2020.300133.1485>[In Persian]
33. Kanza, P. & Vitale, J. (2015). Agriculture in Developing Countries and the Role of Government: Economic Perspectives. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.205362>

34. Keshavarz, M. & Karami, R. (2023). Structural vulnerability and situational adaptation of farming households to climate change: An empirical analysis of Zanjan province. *Iranian Agricultural Extension and Education Journal*, 18(2), 123–143. pp. http://www.iaeej.ir/article_166869.html [In Persian]
35. Keshavarz, S., Tahmasebi, A. & Ghadermarzi, H. (2024). Identifying the challenges and sustainable livelihood strategies of the studied nomads of the Kalhor tribe of Tehran. *Nomadic Territory Planning Studies*, 4(1), 83–96. pp. <https://doi.org/10.22034/jsnap.2024.458578.1098> [In Persian]
36. Khaledi, K., Yazdani, S. & Haghghatnejad Shirazi, A. (2008). The Effect of Agriculture Investment on Rural Poverty Alleviation in Iran. *Iranian Journal of Economic Research*, 11(35), 205–228. pp. https://ijer.atu.ac.ir/article_3604_en.html [In Persian]
37. Lane, B., & Kastenholz, E. (2015). Rural tourism: The evolution of practice and research approaches. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(8), 1133–1156.
38. Mahmoodi, S. & Hasani Talesh, M. (2021). Livelihood resilience of rural households with emphasis on sustainable agriculture (Case study: Khotbe'sara district, Talesh county). *Geography and Development*, 19(63), 119–146. <https://doi.org/10.22111/j10.22111.2021.6171>[In Persian]
39. Marico Innovation Foundation. (2025). *Kheyti: Greenhouse-in-a-Box for climate-resilient farming*. <https://www.maricoinnovationfoundation.org/scale-up/kheyti-greenhouse-climate-resilient-farming/>
40. Mehta, A. M., Asad, A., Saleem, H. & Qamruzzaman, M. (2021). The Effect of Technology and Open Innovation on Women-Owned Small and Medium Enterprises in Pakistan. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(3), 411–422. pp. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2021.vol8.no3.0411>
41. Méndez, V. E., Bacon, C. M., Cohen, R. & Gliessman, S. (2010). Smallholder farmers and agroecology: Pathways toward sustainable livelihoods. *Journal of Sustainable Agriculture*, 34(5), 589–610. pp. <https://doi.org/10.1080/10440046.2010.496497>
42. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food of Spain. (2022). *Ecotourism and Community-Based Rural Development Initiatives in Spain*. Madrid: Government of Spain.

43. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food of Spain. (2022). National Rural Development Plan 2014–2022: Sustainable Rural Employment and Entrepreneurship Report. Madrid: Directorate General for Rural Development, Innovation and Agri-food Chain. Available at <https://www.mapa.gob.es>
44. Ministry of Cooperatives, Labour and Social Welfare. (2021). National report on rural women's economic empowerment. Tehran: MCLSW.
45. Mirlotfi, M. & Mollashahi, M. (2018). Future studies of psychological empowerment of villagers in hanging their livelihood pattern (case study: The Sistan area). *Rural Development Strategies*, 5(4), 513–530. pp. <https://doi.org/10.22048/rdsj.2019.118074.1709> [In Persian]
46. Mohamadi, M., Habibi, F. & Ghaderi, S. (2024). *Tourism Development and Sustainable Rural Livelihoods A Case Study of Kurdistan Province*. *Space Economy and Rural Development*, 13(49), 101–118. pp. <https://doi.org/10.61186/serd.13.49.2> [In Persian]
47. Mozafari, F., Nazari, A., Rostami, S. & Shahinifar, M. (2022). Explaining the economic role of home businesses on the sustainable livelihood of rural households with an emphasis on the role of the government in Ilam province. *Serd*, 11(41), 19 EP – 40. <http://serd.khu.ac.ir/article-1-3862-en.html> [In Persian]
48. Nourozi, M. & Hayati, D. (2015). Factors Affecting Sustainable Rural Livelihoods as Perceived by Farmers in Kermanshah Province. *Iranian Agricultural Extension and Education Journal*, 11(1), 127–144. pp. http://www.iaeej.ir/article_13601_en.html [In Persian]
49. Nyathi, D. (2024). Motives and Constraints of Rural Livelihoods Diversification in Dry-Land Agrarian Settings of Matabeleland, Zimbabwe. *Journal of Asian and African Studies*. <https://doi.org/10.1177/00219096241257696>
50. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2019). Rural policy review: Mexico. Paris: OECD Publishing.
51. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (1997). Environmental Indicators for Agriculture, Vol. 1. Concepts and Framework. OECD.
52. Plan and Budget Organization of Iran. (2022). Report on rural development and employment challenges. Rural Development Department.
53. Pomeroy, S. B. (2013). Pythagorean women: Their history and writings. JHU Press.

<https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=jUMDAAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Pomeroy,+2013&ots=OskDD3APZi&sig=f40j8ZP7t-i5mN43q72KLVLCDIM>

54. Rae, J. (2017). Agriculture, water management and rural livelihoods in Iran. FAO Regional Office for the Near East and North Africa, Food and Agriculture Organization of the United Nations.
55. Rahimi, Z. & Karami Dehkordi, M. (2022). Analysis of five subsistence assets in rural communities (Case study: Dare Shahr villages). *Journal of Geography and Planning*, 25(78), 179–195. pp. <https://doi.org/10.22034/gp.2021.44241.2766> [In Persian]
56. Republic of Turkey Ministry of Agriculture and Forestry. (2019). Final Evaluation Report of the Young Farmers Project and Rural Development Investments Support Program. Ankara: Directorate General for Agricultural Reform. Available at <https://www.tarimorman.gov.tr>
57. Republic of Turkey Ministry of Agriculture and Forestry. (2019). Greenhouse Farming and Agricultural Modernization Projects for Arid Zones. Ankara: Government of Turkey.
58. Rezaei, A., & Mozaffari, S. (2021). Women's economic participation in less-developed Iranian provinces. *Journal of Society and Development*, 27(2), 213–236. [In Persian]
59. Rezaei, F., & Mozaffari, N. (2021). The role of rural women in the economy of low-income households. *Journal of Social Welfare Studies*, 21(1), 45–64. [In Persian]
60. Roknodin Eftekhari, A., Pourtaheri, M. & Fazli, N. (2014). Analysis of Factors Affecting the Development of Entrepreneurship in Rural Tourism. *Journal of Tourism Planning and Development*, 3(8), 87–107. pp. https://tourismpd.journals.umz.ac.ir/article_664_en.html[In Persian]
61. Saleh, I., Salehnia, N., Mirbagheri, S. S., Akbarpoor, H. & Bastani, M. (2022). Investigating The Role of Livelihoods Diversity in Resilience and Welfare Level of The Rural Community in The Face of Climate Change (with Emphasis on Drought). *Journal of Water and Sustainable Development*, 9(1), 75–84. pp. <https://doi.org/10.22067/jwsd.v9i1.2111.1098>[In Persian]
62. Scoones, I. (1998). *Sustainable Rural Livelihoods: A Framework for Analysis*. (Working Paper No. 72). <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1587483>

63. Scoones, I. (2015). *Sustainable Livelihoods and Rural Development*. Routledge.
64. Seyfi, V. & Khosroabadi, S. (2024). Designing a sustainable rural livelihood model based on the rural ecosystem. *Serd*, 13(49), 139 EP – 163. p. <https://doi.org/10.61186/serd.13.49.1>[In Persian]
65. Sharbaty, S., Salarjazi, M., Abedi Sarvestani, A., Mira, S. & Mohammadi, K. (2020). The feasibility of implementing alternative livelihoods in Alagol, Almagol and Ajigol wetlands. *Journal of Utilization and Cultivation of Aquatics*, 9(4), 89–103. <https://doi.org/10.22069/japu.2021.18220.1548> [In Persian]
66. Sharghi, M., Bakhshi, M., & Rezaei, N. (2021). Social capital and local participation in Zagros ecotourism projects: Case studies of Lorestan and Kurdistan. *Iranian Journal of Rural Research*, 12(3), 211–230. [In Persian]
67. Sharifi, M., & Razavi, S. (2017). Transformation of rural livelihoods in Iran with emphasis on economic diversification. *Journal of Human Geography Research*, 49(2), 215–232. [In Persian]
68. Sojasi Ghidari, H., Sadeqlu, T. & Palouj, M. (2016). *Sustainable Rural Livelihood Development: Strategies and Solutions (Vol. 1)*. Sarva (Agricultural Education and Natural Resources Research (TAK)). [In Persian]
69. Sojasi Ghidari, H., Sadeqlu, T. & Shakourifard, E. (2016). Measuring the Livelihood Properties in Rural Areas Using a Sustainable Livelihood Approach (Case Study: Rural Areas of Taybad County). *Journal of Research and Rural Planning*, 5(1), 197–215. pp. <https://doi.org/10.22067/jrrp.v5i1.48257>[In Persian]
70. Soltani, Z. & Abbasi Shavazi, M. J. (2022). Analysis of how the livelihood security of rural households is affected by crop area and cultivation patterns, to reduce water and livelihood risks in Iran. *Environmental Management Hazards*, 9(2), 169–187. pp. <https://doi.org/10.22059/jhsci.2022.348534.743>[In Persian]
71. Statistical Center of Iran (SCI). (2021). *Provincial human and social development indicators of Iran*. Tehran: Statistical Center of Iran. [In Persian]
72. Statistical Center of Iran. (2022). *Labour force survey results and multidimensional poverty report*. Tehran: SCI. [In Persian]
73. Taleshi, M. & Seyed Akhlaghi, S. J. (2019). Role of livelihood diversity in rural households resilience against drought risk (Case study: Hablehroud Basin). *Iranian Journal of Range and Desert*

Research, 26(2), 459–473. pp.
<https://doi.org/10.22092/ijrdr.2019.119366> [In Persian]

74. Tohidimoghadam, A., Poursaeed, A., Bijani, M. & Eshraghi Samani, R. (2024). Explanation a Gardeners' Sustainable Livelihood Resilience Model to Climate Change in Hamadan Province. *Iranian Journal of Agricultural Economics and Development Research*, 55(3), 447–466. <https://doi.org/10.22059/ijaedr.2024.364759.669253> [In Persian]
75. UNDP. (2014). Conservation of Iranian Wetlands Project (CIWP): Alternative Livelihoods for Local Communities. United Nations Development Programme & Department of Environment of Iran. [In Persian]
76. United Nations (Director). (2025). FAO / Türkiye: Turning hives into jobs. <https://media.un.org/unifeed/en/asset/d345/d3459086>
77. United Nations Development Programme (UNDP). (2020). Women's Microcredit and Local Cooperative Networks in Nepal and Yemen. New York: UNDP.
78. United Nations Development Programme. (2019). Rural governance and local capacity for inclusive development. New York: UNDP.
79. United Nations Development Programme. (2022). Iraq Crisis Response and Resilience Programme: Annual Report 2021. United Nations Development Programme. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-09/UNDP_IQ_ICRRP_2021_annual_EN.pdf
80. United Nations Development Programme. (2025). Yemeni women are driving local economic growth. <https://www.undp.org/yemen/erry-jp/news/yemeni-women-are-driving-local-economic-growth>
81. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. (2020). Iraq Humanitarian Response Plan 2020. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. <https://reliefweb.int/report/iraq/iraq-humanitarian-response-plan-2020-january-2020>
82. United Nations World Tourism Organization. (2021). Rural tourism in Spain:A tool for sustainable development.Madrid:UNWTO.
83. World Bank. (2016). World development report 2016: Digital dividends. World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-0671-1>

84. World Commission on Environment and Development (WCED). (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
85. World Tourism Organization (UNWTO). (2021). *Rural Tourism in Spain: A Tool for Sustainable Development*. UNWTO.